

Розділ

ЦИВІЛЬНЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 347.122

*І. В. Венедіктова, канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ У ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Статтю присвячено розгляду охоронюваних законом інтересів у договірних правовідносинах. Проаналізовано шляхи реалізації охоронюваних законом інтересів у договірних конструкціях. Розкрито відмінності між речово-правовими і зобов'язальними способами захисту охоронюваних законом інтересів.

Ключові слова: охоронюваний законом інтерес, зобов'язально-правові способи захисту охоронюваних законом інтересів, договір.

Постановка проблеми. Охоронюваний законом інтерес є певною мірою регулятором поведінки суб'єктів цивільних правовідносин. Регулятором виступає і договір. Але при цьому договір – форма вираження інтересу, засіб його реалізації. Основне призначення договору зводиться до регулювання в межах закону поведінки людей шляхом вказівки на межі їх можливих і необхідних дій, а також на наслідки порушення відповідних вимог [1, с. 9]. Ключовий момент договору – це згода, узгодження інтересів сторін. Традиційно, у літературі відмічається, що в договорі знаходить своє відображення воля сторін, спрямована на досягнення певного, бажаного двома сторонами, юридичного результату, що відбивається у виникненні, зміні або припиненні правовідносин. Ще Д. І. Мейер вважав, що договір являє собою домовленість двох або декількох осіб, яка породжує право на чужу дію, яка має майновий інтерес [2, с. 156]. Г. Ф. Шершеневич наводив визначення поняття договору як "...погодження волі двох або більше осіб, направлене на встановлення, зміну чи припинення юридичних відносин". При цьому вчений наголошував, що "сфера договору" виходить за межі зобов'язальних правовідносин [3, с. 68]). З цього

приводу Б. Л. Хаскельберг писав, що будь-який договір – це взаємне погоджене волевиявлення, яке спрямоване на досягнення певного правового результату, суть якого – угода. Без і до досягнення такого погодженого вираження волі сторін не може бути ніякого договору – поіменованого та непоіменованого, одностороннє зобов'язуючого та взаємного, корисного та безкорисного, консенсуального та реального [4, с. 157].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика категоріального визначення охоронюваних законом інтересів знайшла своє відбиття у працях сучасних вчених-правників О. В. Малько, В. В. Субочева, Г. В. Мальцева, З. В. Ромовської, Р. О. Стефанчука, О. М. Вінник, С. В. Михайлова та інших. Проте розгляду охоронюваних законом інтересів в окремих інститутах цивільного права і способам їх захисту в доктринальних колах увага не приділялася.

Метою статті є аналіз реалізації охоронюваних законом інтересів у договірних конструкціях, розгляд окремих зобов'язально-правових способів захисту охоронюваних законом інтересів у договірних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Частина 2 ст. 16 ЦК України визначає, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що

встановлений договором або законом. Таким чином, у договір вводяться заходи оперативного впливу, які узгоджуються сторонами і тим самим отримують статус обов'язкових для сторін умов договору [5, с. 138]. Господарський кодекс України передбачає настання оперативно-господарських санкцій за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин. Оперативно-господарські санкції – це заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. При цьому до суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. У ст. 236 ГК України надається приблизний (невичерпний) перелік оперативно-господарських санкцій, залишаючи сторонам можливість самостійно передбачити й інші санкції, що найбільшим чином відповідатимуть їх інтересам. Кодексом же передбачено використання наступних видів оперативно-господарських санкцій: 1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання уповноваженою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною; 2) відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконане неналежним чином або достроково виконане боржником без згоди другої сторони; 3) відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо; 4) відмова уповноваженої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо); 5) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо; 6) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

У Цивільному кодексі України заходи оперативного впливу передбачені щодо кожного конкретного договору. І, крім того, сторони вправі прописати й інші заходи, що найбільш відповідають їхнім інтересам. Так, підрозділ “Договірні зобов'язання” відкривають норми про договір купівлі-продажу. Охоронювані законом інтереси покупця в даному інституті захищаються заходами оперативного впливу, зазначеними в: 1) ст. 660 ЦК України, де вказано, що продавець повинен вступити у справу на стороні покупця, якщо третя особа на підставах, що виникли до продажу товару, пред'явить до покупця позов про витребування товару; 2) ст. 665, в якій вказано, що, якщо продавець відмовився передати річ, визначену індивідуальними ознаками, покупець має право витребувати цю річ у продавця; 3) ст. 666, якою передбачено порядок передачі покупцю приналежностей товару та документів, що до нього відносяться, а в разі невиконання цього – можливість відмовитися від договору купівлі-продажу та повернути товар продавцю; 4) ст. 670, яка містить норму щодо кількості товару і можливості покупця вимагати кількість товару, якої не вистачає, відмовитися від переданого товару і його оплати, а якщо товар вже був оплачений – вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми; 5) ст. 672 про асортимент товару, де зазначено, що при невідповідності асортименту переданого товару покупець може відмовитись від товару і його оплати або повернення грошової суми за вже сплачений товар, прийняти частину товару; 6) ст. 673-681-1 про якість товару, якими встановлюється можливість покупця при невідповідній якості товару вимагати пропорційного зменшення ціни, безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк, відшкодування витрат на усунення недоліків товару, відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми, вимагати заміни товару на такий самий товар або на аналогічний товар з числа наявних у продавця; 7) ст. 682-684 про комплектність товару, що вказують на підстави в разі некомплектності товару вимагати пропорційного зменшення ціни, доукомплектування товару в розумний строк, заміни некомплектного товару на комплектний, повернення сплаченої суми і відмовитись від договору.

Інтереси, фактично “породжуючи” договірні відносини, у майбутньому знаходять своє відображення та реалізуються, як в правах та обов'язках їх сторін, так і в окремих, нормативно

не визначених, положеннях договору. Відособлено в цьому випадку постають інтереси третіх осіб, що не беруть участі в договірних відносинах, але інтереси яких можуть бути порушені, виходячи з предмета вказаних відносин. Захист інтересів таких осіб може відбуватися як під час виконання умов договору, так і після його припинення.

Як приклад реалізації таких інтересів корисно навести положення Сімейного кодексу України щодо захисту інтересів членів сім'ї. Так, відповідно до ч. 4 ст. 65 Сімейного кодексу України договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для іншого члена з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї. Для застосування вказаної норми необхідна наявність наступних ознак: укладення договору, стороною якого є один з членів подружжя (наприклад, при кредитному, іпотечному договорі); підтвердження його укладення в інтересах сім'ї; наявність згоди іншого члена подружжя на укладення вказаного договору. За наявності наведених ознак один з подружжя може "претендувати" не тільки на певну частку цивільно-правової відповідальності другого з подружжя, але і отримує право на майно, фінансові кошти на придбання якого фактично ним не залучались (в разі придбання квартири за рахунок коштів, одержаних одним із членів подружжя на підставі кредитного договору з банком, право власності на квартиру виникає в обох членів сім'ї, так як інший член подружжя надаючи згоду на укладення кредитного договору розумів можливість солідарної відповідальності в разі невиконання зобов'язань за вказаним договором, що підтверджується роз'ясненням Пленуму Верховного Суду України, наведеним в п. 23, 24 постанови від 21 грудня 2007 року № 11 "Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя") [6].

Як інший приклад реалізації та захисту інтересів третіх осіб після припинення договірних відносин доречно навести положення ст. 228 ЦК України, на яку часто посилаються фіскальні органи, уповноважені діяти в інтересах держави, при перевірці платників податків. Нагадаємо, що відповідно до цієї норми у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом

недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечив інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін і в разі виконання правочину обома сторонами в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною, з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. Схожі положення є і в ГК України, ст. 207 якого передбачає можливість визнання недійсними господарських зобов'язань у судовому порядку, а саме: коли господарські зобов'язання вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства. При цьому право органів державної податкової служби на подання до судів позовів до підприємств, установ, організацій та громадян про визнання угод недійсними і стягнення в дохід держави коштів, одержаних ними за такими угодами, чітко визначено п. 11 ч. 1 ст. 10 Закону України "Про Державну податкову службу в Україні". У свою чергу, відповідно до ст. 215, 216 ЦК України вимоги про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однією із сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

Аналізуючи категорію недійсності договору, слід звернути увагу на Постанову Верховного Суду України від 11.07.2012 по справі № 6-63цс12 [7]. Відповідно до суті справи, що підлягала розгляду, відповідач звернувся до суду про визнання кредитного договору недійсним, зазначаючи, що хоча він і вчинив правочин, однак коштів по кредитному договору не отримував. У вказаному позові було відмовлено і мотивуючи це тим, що посилання відповідача на неотримання коштів не є підставою для визнання кредитного договору недійсним, оскільки такий договір є укладеним з моменту досягнення його сторонами в письмовій формі згоди по всім істотним умовам договору, а дії по зняттю грошей з рахунку стосуються його виконання, а не укладення, тоді як правове значення для вирішення питання про визнання кредитного договору недійсним має дотримання його сторонами вимог закону саме при його укладенні, а не виконанні. Таким чином суд дійшов висновку, що у питанні дійсності кредитного договору вирішальним є дотримання

закону на момент його укладення, а не безпосереднє виконання цього договору.

Розглядаючи договори, пов'язанні з залученням фінансових активів і виконанням робіт, не можна оминати увагою акцесорні зобов'язання (від лат. *accessione* – придаток), які, незважаючи на значну поширеність в договірному праві, майже завжди йдуть пліч-опліч з вказаними видами договорів. Акцесорні зобов'язання передбачені угл. 49 ЦК України, а їх основною особливістю є неможливість існування без основного зобов'язання.

Правочин, з якого виникає акцесорне зобов'язання, також своєрідний. В його основі завжди лежить намір створити додаткову, зовнішню по відношенню до основного зобов'язання гарантію його виконання. Саме в досягненні цієї мети і полягає інтерес сторін. Цей особливий інтерес назвемо забезпечувальним. Якщо ж зобов'язання зберігає цінність незалежно від його забезпечувальної функції, якщо з ним пов'язаний самостійний інтерес сторін, воно не може бути визнане забезпечувальним. В іншому випадку цей самостійний інтерес буде без усяких підстав позбавлений захисту при припиненні або недійсності основного зобов'язання. Таким чином, ми бачимо, що акцесорним зобов'язанням притаманний не самостійний, а залежний характер, що дуже добре прослідковується і на захисті інтересів. Як приклад можна навести ініціювання визнання недійсним договору поруки одним із учасників договору спільної діяльності у разі, якщо уповноважена на ведення спільних справ особа уклала вказаний договір поруки без згоди інших учасників спільної діяльності. У цьому випадку, безперечно, порушуються інтереси учасників договору спільної діяльності, які в разі невиконання основного зобов'язання будуть солідарно відповідати перед кредитором боржника.

Слід зазначити, що з позовом про визнання правочину недійсним можуть звертатися й інші зацікавлені особи – батьки, законні представники неповнолітніх, недієздатних, обмежено дієздатних осіб, родичі осіб, які визнані безвісно відсутніми тощо. Законодавець за допомогою даного способу захисту відкриває можливість для захисту всіх можливих законних інтересів осіб. Відповідно до п. 15 Постанови Пленуму Верховного суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 06.11.2009

№ 9 вимоги про визнання правочину недійсним на підставі статей 221-223 ЦК України можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), опікуном чи піклувальником, а також бабою і дідом (частина друга статті 258 Сімейного кодексу України), так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відповідно до ч. 2 ст. 29 ЦПК. Відповідно до вказаного роз'яснення вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди повинні відмовляти в позові, що містить таку вимогу [8].

При цьому для захисту договірних інтересів осіб можна подавати позов про визнання правочину дійсним на підставі ч. 2 ст. 218 ЦК України. Положення вказаної норми визначають, що, якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання письмової форми, укладений усно і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним. При цьому суд може визнати правочин дійсним, якщо: а) відповідно до ч. 2 ст. 219 ЦК України правочин відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від волі особи, або б) відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається. На вимогу заінтересованої особи у разі вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (неповнолітнього, особи, цивільна дієздатність якої обмежена, особи, над якою встановлено опіку та піклування, недієздатною особою), який не був схвалений її законним представником, але був вчинений на користь зазначених осіб, суд може визнати такий правочин дійсним (ч. 1 ст. 222, ч. 1 ст. 223, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Для захисту договірних інтересів застосовуються зобов'язальні способи захисту майнових цивільних інтересів. Вони мають відносний характер, а їх об'єктом може бути будь-яке майно, включаючи

не лише речі, визначені індивідуальними ознаками, а й інше майно, а також різні майнові права (права вимоги, користування тощо). До числа таких способів захисту належать позови, що як витікають з договірних й інших зобов'язань, так і спрямовані на визнання недійсними правочинів тощо.

Зобов'язальні і речово-правові способи захисту майнових цивільних інтересів різняться за: 1) юридичною природою (позовне або позасудове провадження); 2) суб'єктивним складом (захист може відбуватися як в інтересах сторін договору, так і в інтересах третіх, зацікавлених осіб); 3) предметом спору (для зобов'язальних способів предметом, як правило, є недійсність правочину, а для речових – наявність речових прав, крім того, зобов'язальні допускають грошову компенсацію); 4) строками позовної давності (наприклад, відповідно до ст. 258 ЦК України строк позовної давності про стягнення неустойки, штрафу, про розірвання договору дарування, у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти складає 1 рік, в свою чергу, для захисту речових прав застосовується загальна позовна давність).

При цьому захист інтересів у позовному провадженні може впливати як з договірних, так і з позадоговірних зобов'язань. Як приклад можна навести позови про відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням договорів (ст. 623 ЦК України); позови про повернення речей, що надані в користування за договором (ст. 620 ЦК України); позови про відшкодування завданої шкоди (гл. 82 ЦК України); позови про повернення в натурі безпідставно отриманого майна (ст. 1213 ЦК України) тощо.

Окремо в позасудовому провадженні можна виділити виконавчий напис нотаріуса як один із засобів захисту інтересів у договірних відносинах. Так, ч. 1 ст. 87 Закону України "Про нотаріат" передбачає, що для стягнення грошових сум або витребування від боржника майна нотаріуси вчиняють виконавчі написи на документах, що встановлюють заборгованість. Відповідно до ст. 91 цього ж Закону виконавчий напис може бути пред'явлено до примусового виконання протягом одного року з моменту його вчинення. Вказаний вид захисту інтересів має двоаспектний характер. По перше, він спрямований на задоволення інтересу кредитора – в якнайкоріший термін забезпечити виконання зобов'язання боржником. По-друге, він повинен враховувати інтереси та не порушувати права третіх осіб. Так, для

здійснення виконавчого напису нотаріусом заявлена кредитором вимога, крім відповідності нормативній базі (Переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, затвердженому Постановою КМУ від 29 червня 1999 р. № 1172 [9]) та імперативно-визначеним строком її заявлення, повинна дійсно відображати факти безспірності заборгованості боржника перед кредитором. Це враховує всі елементи існуючих правовідносин, надає підтвердження фактів порушення прав та інтересів, не суперечить інтересам третіх осіб. Наприклад, у разі звернення стягнення на квартиру, яка виступає предметом договору іпотеки, нотаріус повинен впевнитись у відсутності законних прав інших осіб на проживання та користування цим майном (членів подружжя, неповнолітніх дітей тощо). У разі одержання підтвердження наявності таких осіб дане питання вже вирішується тільки кредитором шляхом подання позову в судовому порядку.

Висновки. Таким чином, договір виступає практично ідеальною формою активності учасників цивільного обігу, формою задоволення їх охоронюваних законом інтересів. Охоронюваний законом інтерес в договірних конструкціях захищається заходами оперативного впливу, оперативно-господарськими санкціями, акцесорними зобов'язаннями, позовами про визнання правочину недійсним і про визнання правочину дійсним, іншими позовами, що витікають з договірних і позадоговірних зобов'язань (про відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням договорів; позови про повернення речей, що надані в користування за договором; позови про відшкодування завданої шкоди; позови про повернення в натурі безпідставно отриманого майна тощо), виконавчими надписами нотаріуса і т.д.

Список літератури

1. Брагинский М. И. Договорное право: Общеположения /Брагинский М. И., Витрянский В. В. – М. : Статут, 1998. – 682 с.
2. Мейер Д. И. Русскогражданское право (по исправленному и дополненному 8-му изд. 1902 г.): в 2-х ч. / Мейер Д. И. – М. : Статут, 1997. – Часть 2. – 455 с.
3. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2 / Г. Ф. Шершеневич. – М., 2005. – 462 с.
4. Хаскельберг Б. Л. Гражданское право: Избранные труды /Хаскельберг Б. Л. – Томск : ОАО “Издательство “Красноезнамя”, 2008. – 438 с.
5. Кот А. А. Способы защиты участников договорных отношений // Альманах цивилистики : сборник статей. Вып. 1 / под ред. Р. А. Майданика /Кот А. А. – К. : Всеукраинская ассоциация издателей “Правова єдність”, 2008. – 312 с.
6. Постанова Пленуму Верховного Суду України “Про практику застосування судами законодавства при розгляд справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя” від 21 грудня 2007 року № 11 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 1.
7. Постанова Верховного Суду України від 11.07.2012 по справі № 6-63цс12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS120380.html.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 6 листопада 2009 року № 9 // Закон і Бізнес. – 2009. – 12. – № 49.
9. Перелік документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, затверджений Постановою КМУ від 29 червня 1999 р. № 1172 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 26 (16.07.99), ст. 1241.

Аннотація

Статья посвящена рассмотрению охраняемых законом интересов в договорных правоотношениях. Проанализированы пути реализации охраняемых законом интересов в договорных конструкциях. Раскрыты отличия между вещно-правовыми и обязательственными способами охраняемых законом интересов.

Summary

The article is devoted to the interests protected by law in the contract relations. Analyzed the ways of interests protected by law of realization in different contacts. Exposed the differences between property and obligation constructions of defense interests protected by law.

Венедіктова, І. В. Способи захисту охоронюваних законом інтересів у договірних правовідносинах [Текст] / І. В. Венедіктова // Правовий вісник Української академії банківської справи. - 2012. - N 2 (7). - С. 57-61.